

НАРОДНІ СИМВОЛИ У ВИШИВЦІ

Вивчення народної символіки для історії та етнографії є важливим джерелом розуміння духовного життя народу, а через нього і усвідомлення рушійних сил багатьох історичних подій. Вишивці властива інформативна та комунікативна функції. Барвисті орнаменти не просто малюнки, а змістовні знаки-символи, що впродовж часів зазнавали змін та перетворень. Художня мова орнаментів така ж багата, як і мова народної поетичної творчості. В орнаментальних знаках можна вбачати своєрідну прамову, читати у вишиваних текстах про важливі події суспільного життя.

Як відзначає дослідник Юрій Мельничук, орнаменти, символи, знаки, нанесені на рушниках, не лише передають інформацію про якісь конкретні факти з історії народу (хоча подібна інформація там у певній мірі має місце), а й інформує про планетарну та космічну генезу, створення Людини та про інші форми Життя. Ці полотняні криптограми, котрі зуміли зберегти та донести до наших днів українські жінки як хранительки глибокої традиції, містять коди-ключі до розуміння того, за якими законами Творець збудував цей Світ.

Коли вникнути в суть вишивання, простежити форми цього мистецтва від давніх часів до днів нинішніх, то вимальовується яскрава картина самопізнання роду й народу. Кожен елемент, який висвітлюється у барвах, лініях сягає глибинного світовідчуття далеких предків. Саме жінки створювали ці воістину міфологічні предмети, котрі належать реальності як предмети побуту і водночас виходять за рамки буденності завдяки характеру своїх художніх образів.

За давніх часів та чи інша символіка використовувалася вишивальницями з конкретною інформативною метою, завжди несла певне смислове навантаження.

Найстаріші орнаменти – геометричні

Їм характерна стрункість і чіткість. Переважно вони вишивалися червоними, чорними та білими нитками. У геометричному орнаменті переважають кола, хрести, ромби, горизонтальні знаки землі, хвилясті лінії води. Ці знаки дійшли до нас ще з трипільської культури. У далекому минулому вони були не тільки декоративними засобами. З прямих і хвилястих ліній, прямокутників, розеток, ромбів, кіл та інших геометричних фігур вишивальниці створювали цікаві композиції, що несли певне смислове навантаження. Значення геометричних символів давно відоме. Це були символи сонця, місяця, зорі, вогню, води, землі, кохання, життя, а також знаки добра, багатства, родючості і краси.

До найдавніших знаків, що символізують світотворення й світобудову, належать знаки Трійці: хрест, трикутник, шестикутна зірка, триколо, дерево життя та інші. Графіка кожного знаку лаконічна, чітка і промовиста, кожен підкреслює ту чи іншу характеристику триєдиної сили.

Хрест – поширений знак орнаменту – один із найдавніших сакральних знаків, знак сонця і вогню. «Хрест є прадавнім символом поєднання сонячної батьківської та материнської енергії», - зазначає дослідниця Світлана Китова.

Поєднання чоловічої енергії – вогню (зображуваної у віруваннях усіх народів вертикальним стовпом) з символом вологої жіночої енергії (зображуваної горизонтальною площиною або горизонтальним знаком), при якому обидва батьківські символи немовби зникають, зливаючись в один знак хреста – символ тримірного простору, любові, дитяти. Це знак найпершої триєдності: мінус, плюс, єдність – батько, мати, дитя.

Шестикутна зірка – поєднані в ній два рівнобічні трикутники символізують єдність триєдиної позитивної чоловічої вогняної енергії, спрямованої вгору з триєдиною жіночою вологою енергією, спрямованою вниз. Отже, зірка, складаючись з двох рівнобічних трикутників, накладених один на одного, символізує трійцю. Трикутник, спрямований вгору, символізує чоловічу іпостась, спрямований вниз – жіночу, а їх поєднання – синівську іпостась, життя.

Трикутник – трикутник, як символ належить до найдавніших антропоморфних знаків – відтворює частини тіла, де починається нове людське життя.

Коло – у багатьох цивілізаціях аналогом хреста є коло – символ сонця, так зване солярне колесо. У язичництві та християнстві коло символізувало вищі сакральні цінності, пов'язані з культовим ставленням до неба і землі. Воно було символом нескінченності, гармонії, круговерті небесних тіл, часу, земного життя. Обидва знаки являють собою основу пізнання світобудови і часто зображуються разом (хрест у колі). Знаки хреста і кола є головними елементами орнаменту. Наші предки зображали сонце, зорю і місяць у вигляді кола або хреста. Іноді хрест у колі змінювався, перетворюючись на чотирипелюсткову квітку.

Ромб – популярний знак геометричної вишивки. З чотирипелюстковою квіткою посередині ромб нагадує не тільки солярний знак – образ сонця, а ще й символ родючості землі-матері, щедро засіяної, зігрітої сонцем, щоб було життя.

Восьмикутник – характерна знакова деталь українського орнаменту (вписаний у коло). Він означає Різдвяну зірку, зірку діви Марії. Восьмикутник у середньовічній теологічній системі був також знаком Хреста, де Бог представлений вісім разів.

Зорі-квітки – розкидані по рушнику й зібрані в геометричний орнамент, уособлюють уявлення народу про всесвіт, як систему. Зорі, об'єднані ланцюжками, свідчать про непорушний закон об'єднаного космосу, де все упорядковане і гармонійне.

Рослинна орнаментика

У рослинному орнаменті переважають зображені – калина, дуб, листя, хміль, маки, виноград, чорнобривці, лілеї, троянди, ягоди.

Дерево життя – один із найдавніших та широко розповсюджених орнаментальних мотивів в українському мистецтві, центральний символ, сповнений надзвичайно глибокого змісту.

У слов'янській міфології світове дерево відоме як Вирій, Райське дерево, береза, явір, дуб, сосна, яблуня, Небесне дерево, Дерево пізнання. Його

розглядають як своєрідну модель роду людського, як організація світу в просторі та часі.

У багатьох дослідників Дерево життя – це зв'язок світу земного з небесним, філософське осмислення категорії вічності – минулого, сучасного і майбутнього. Дерево утримує на своїх вітах увесь світ. Його листя торкається неба, землі і води. Дерево живить і наставляє. Саме тому воно вважається символом перемоги життя над смертю, тому наші предки поклонялись йому, наче Богові.

Простежуються два варіанти зображення Дерева життя: коли воно починає рости із землі й симетрично розгалужується вгору та коли проростає із зернини (символ жіночого начала, що несе ідею життя і родючості). Жінка часто об'єднується з деревом в одну фігуру: її плаття зливається з трикутним підніжжям дерева. Особливо багаті за будовою образи Дерева життя, що коренем тримається землі, а верхів'ям сягає неба. Часто квітуче дерево зображене з птахами-посланцями Сонця, провісниками весни, символами кохання.

Калина – найулюбленіше дерево українського народу. Найпоширеніше значення калини – це символ краси, дівочості, дівочої незайманості, кохання, материнства. Червоний колір нагадує дівочу красу. Дуже часто про калину співають у весільних піснях. За популярністю символ калини не має рівних, тому це найпоширеніший образ рослинної символіки. Він репрезентує не лише красу і силу життя, а й людську долю, єдність нації, Батьківщини. Червона калина – символ козацької долі, улюблений символ визвольних змагань нашого українського народу:

Ой у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна зажурилася.
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славу Україну, гей-гей, розвеселимо.

Найчастіше калинові мотиви використовують у весільних рушниках, і дівочих, і парубочих.

Дуб – в українській міфології священне дерево, що уособлює Перуна – бога сонячної енергії, розвитку життя. Часто символізує чоловіка, родинне щастя, довголіття, еталон міцного здоров'я.

Найчастіше мотиви дуба і калини зустрічаються у парубочих сорочках, які поєднують у собі символи незвичайної сили та невмирущої краси. Як свідчить дослідник С. Китова, «вінок із дубового листя й жолудів міг бути для українців тим, чим був для давніх греків вінок з лавру».

Хміль – візерунки, що нагадують листя в'юнкого хмелю, відносять до весільної, молодіжної символіки, що несе значення розвитку молодого буяння любові та родючості. Хміль є символом відваги, гнучкості та розуму. Для хлопців, витися – означає бути готовим до одруження. Про це співається і в купальських піснях.

Виноград наділений ознаками святості, символізує плодючість, радість і красу новоствореної сім'ї, її добробут. Сад-виноград – це життєва нива, на якій чоловік є сіячем, а жінка ростить і плекає дерево роду.

Іноді виноградна грона – це символ дівчини чи нареченої, символ людської сутності Христа, так зване містичне гроно, символ нескінченності (вічності).

Мак – макові квіти символізують здоров'я, радість, дівочу красу і чистоту. Мак – це символ убранства і пишності. Гарну дівчину порівнюють із маковим цвітом: «цвіте, як маків цвіт». Квіти маку вплітали у косу, щоб голова не боліла і щоб волосся було пишним. В українському фольклорі мак – символ краси і родючості, й водночас – сну та смерті. Так, чарівна короткочасність цвітіння макового цвіту – символ краси і недовговічності. «Білий світ, як маків цвіт». Греки вважали мак атрибутом бога сну Гіпнозу і його рідного брата Танатоса – бога смерті. Богиню ночі Ніке греки зображують оповитою гірляндами макового цвіту, бог сновидінь Морфей у їхній фантазії також був обсаджений маковим зіллям. В Україні мак – символ множинності – «під одним ковпаком – сімсот козаків», мізерності – у мотивах казкового збирання макових зернят. Мак являється ще й магічним символом. Віддавна люди вірили, що він захищає від зла. Освяченим маком на Маковія (14 серпня) обсівали людей і худобу.

Лілея – то символ дівочих чарів, чистоти і цноти. Дівоча честь – чистота дівчини. Тому на весіллі їй накидають на голову велен (фату), щоб вона була, немов Діва Марія, пречиста. Часто на іконах Діва Марія зображена з лілеєю в руках.

Троянда – символ краси та дівочої чистоти. Це улюблена квітка українців. Троянди завжди садили під вікнами. Квітку використовували у весільних обрядах. У весільній пісні, коли молодій розчісують косу, то голову прикрашають квітами рожі.

Розчесала та й гребінкою,

Затикала з рожи квіткою.

Вінок з троянд – символізує здоров'я: як квіти в'януть, так і людина никне.

Жінка, яка віддана заміж у далеку сторону, пускає по воді букет із рож.

У дослідниці Світлани Китової в християнській традиції троянда є квіткою, що нагадує людям про райське існування. Натомість її колючки – про гріхопадіння людини. Саме своїми колючками вона нагадує людям про втрачений рай. Троянда – знак покірності, терпіння і мовчання, пов'язана із середньовічним культом Діви Марії. За кількістю пелюсток у квітці визначалися християнські чесноти: п'ятипелюсткова троянда була символом мовчання, шестипелюсткова – єдності, рівноваги і щастя, семипелюсткова – святості й довершеності, восьмипелюсткова означала відродження – новий восьмий день творення і тим самим вічне життя і благодать (7; с. 17).

Орнаментика зооморфна

Широко використовується також зооморфна орнаментика. На стародавніх вишиваних рушниках часто зустрічаються образи птахів: **голуба, зозулі, пави, сокола, ластівки, соловейка**. Цікавість до птахів існує з погляду етнокультурних традицій. Надзвичайно багато обрядів, легенд, пісень, що свідчать про ставлення до них. Вважалося, що птахи допомагають у битвах, хліборобській праці, мисливстві, родинному житті. Птах символізує людську

душу. За повір'ям душа прилітає пташкою до новонародженої дитини і відлітає коли людина помирає. Птахи поєднують земне і небесне. Вони мають багато спільного з сонцем. Коли восени сонце спадає, вони відлітають у вирій. Навесні, коли сонце зростає, – повертаються з вирію.

Сокіл – символ хоробрості, розуму, чоловічої краси, сили. Сокіл порівнюється із хлопцем:

Ой летів сокіл з Києва на двір.

Соколе ясен, паничу красен, Василю.

Лебідь. Символом другої, жіночої іпостасі, є гуси й лебеді. При тім, білий лебідь є символом дівчини, а сірі гуси – заміжніх жінок. Лебідь – «святий птах», його краса породила безліч легенд про дів-лебідок. Вважалось, що після втрати людського тіла, душі набирали вигляду птахів і продовжували жити у потойбіччі, маючи можливість завітати в гості, відвідати своїх близьких чи обмінятися вітанням через інших птахів.

Голуб – у слов'ян символ ласки, кохання та подружньої злагоди. Дослідники підкреслюють, що це, мабуть єдиний знак – носій позитивного навантаження. Голуба називають «Божою птицею», «жертвним птахом». Він є символом чистоти, очищення, подружньої вірності («Любіться, як пара голубів»). Пара голубів – це головний атрибут шлюбно-ритуальних обрядів. Голуб у народних віруваннях – посередник між Богом і людьми. Це Дух Святий.

Ластівка – у давніх слов'ян брала важливу участь у долі людини. Своє гніздечко вона будувала поблизу житла людини. В народі існує повір'я: хто зруйнує гніздо ластівки, в того обличчя вкриється ластовинням. Ластівка – «чиста пташка», наділена жіночою символікою. У наших предків уособлювала матір, материнський дух. Ластівка приносить на своїх крилах радість, весну, свято, благополуччя. Щастя тому дому, де ластівка в'є гніздо.

Зозуля – віщий символ, який втілює печаль і материнську безтурботність. Кажуть нічого немає, щоб не знала зозуля. Вона знає, коли приходить літо, скільки років земного життя відміряно людині і що робить козак в чужій стороні. А якщо загине, то зозуля сяде в головоньках, оплаче, як сестра брата, а потім летить з цією звісткою до матері. Кування зозулі – символ плачу, горя. Із зозулею порівнюють дівчину, покинуту коханим. Це символ самотності, безрідності. Побутує думка, що рушники з мотивами птахів, схожими на зозулю, яка схилилася до калинових кетягів, чіпляли на могильні хрести.

Соловей – символ радості, молодості, веселощів, наділений епітетом «вільна пташка». Якщо вона перестає співати, це характеризує молодця, котрий втратив свою долю та радість. Зозуля і соловей найчастіше зображуються на дівочих рушниках. Їх вишивають на гілці калини, що символізує продовження роду.

Пава – найбільш архаїчний християнський образ вишивки. «Тисячі очок» на павичевому хвості інколи використовують, як символ «всевидащої» Церкви, а звичка птаха повільно ходити-виступати – зробила його й символом мирської гордині та самозакоханості. Ці поважні птахи є ще й символом величі, спокою та сімейного благополуччя. Вишивали птахів у парі. Птахи-одинаки вишивалися значно рідше. Парних птахів зображували на весільних рушниках,

бо вважається, пара птахів наділена Божим благословенням – вінцем. Пави та павичі оспівані і в фольклорних жанрах. Із-за краси пави павичі вважаються символом розквітлої юності, вроди. У народно-декоративному мистецтві найчастіше зустрічається образ павича з пишно розпущеним і надзвичайно великим хвостом.

Півень – віщий птах усіх слов'ян. Символізує сонце, вогонь, перемогу добра над злом. Відомі численні повір'я про птаха – вранішнього будисвіта, пісня його проганяє нечисту силу і, разом з тим, символізує відречення Петра: «По правді, по правді кажу Я тобі: Півень не заспіває, як ти тричі зречешся Мена...» («Іоанна, 13:38).

Дуже часто у вишивці рослинні й зооморфні орнаменти поєднані з геометричними.

Багато рушників відображають християнські вірування вишивальниць.

Найчастіше рушники вишивались до одного з найвеличніших християнських свят – Великодня. Про це свідчать вишивані тексти на рушниках «Христос Воскрес!». Хрести на таких рушниках обрамлені квітами. Зливаючись із язичницьким баченням весняного пробудження природи, завітчані хрести символізують воскресіння Христа і втілюють ідею поширення християнства по всій землі. Часто біля хреста вишивалися півні, як символи перемоги добра над злом. «Символіка орнаментів, знаходячись на межі світу, життя і смерті, сприяє виявленню такої ж сутності символіки птахів, вишитих поруч з деталями, що підкреслюють смерть і воскресіння Бога», – читаємо у Світлани Китової. Ця ж авторка подає і трактування багатьох інших символів: **вінок, вінець, корона, якір.**

Вінок займає на рушнику чільне місце. Його розміщують угорі над вишитою композицією. Такий вінок komponується з листя, квітів, плодів, гілочок. Він є відомим знаком – оберегом. За Китовою, «на відміну від вишиваного рослинного вінка-плетінки – рушникові вінці – корони є предметами-емблемами, що символізують загалом ідею вищості. Рушникові вінці не є головними уборами, а знаками-символами високих етнічних і естетичних ідеалів. У християнському світі корона – символ обранця, атрибут мученика, святого. Як символ царської відзнаки, корона означає Царицю небесну».

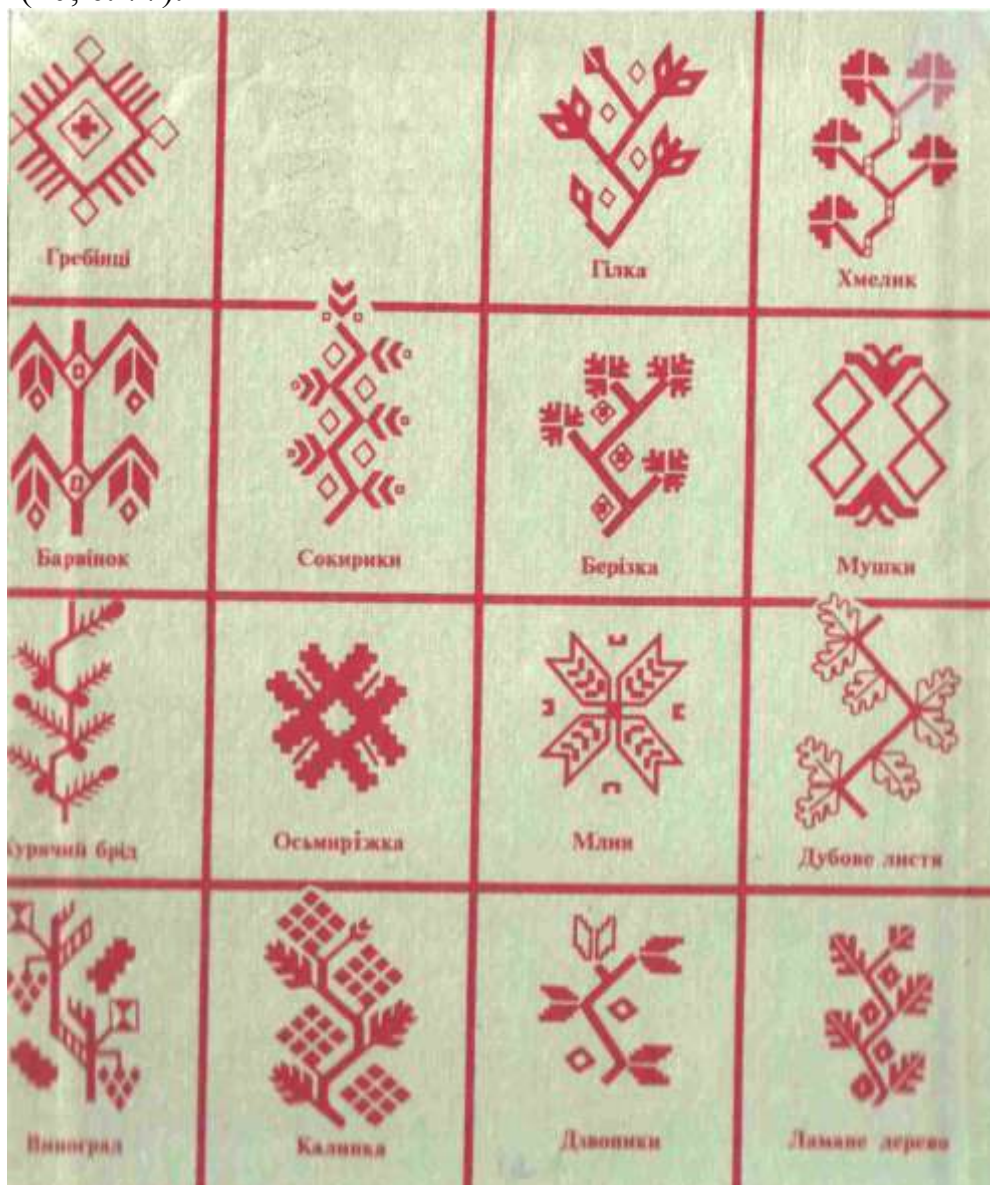
Якір – найбільш ранній християнський символ (хрест з'явився лише в IV ст.). В описах дослідників С. Китової, Л. Успенського читаємо, що якір – символ корабля, який в далекому минулому означав мандрівку душі в потойбічний світ, а з часів виникнення християнства – став просто символом благополуччя та життєвого шляху, символом «благоденствія». Пізніше корабель почали сприймати як церкву, що пливе по хвилях житейського моря, а також як символ душі, що йде за церквою. Існує твердження, що у християнському сакральному мистецтві часів Відродження склалися уявлення про сім людських чеснот і сім ганджів. Чесноти втілювалися у зображеннях семи жіночих фігур з певними атрибутами. Перші три – Віра, Надія та Любов – і донині найбільш поширені українські жіночі ймення, відповідно розпізнавалися християнами за такими атрибутами: перша – чаша й хрест,

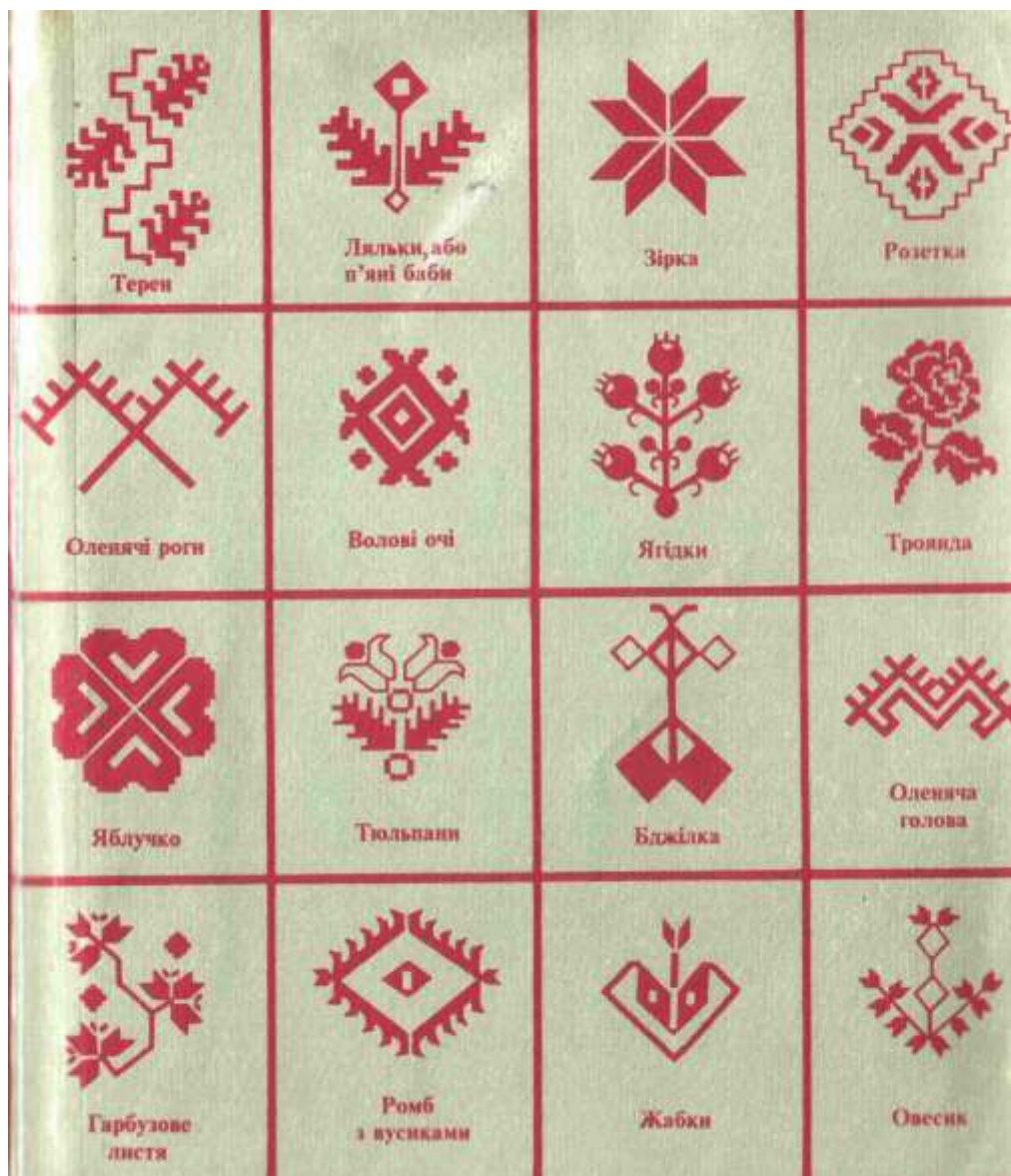
друга – явір, третя – серце. Чотири інші – Тверезість, Розсудливість, Стійкість, Правосуддя. Ці знаки – улюблені й звичні – вишивалися в Україні повсюдно.

Сім ганджів: гординя, жадібність, хтивість, злість, ненаситність, заздрість і байдикування споконвіку засуджувалися мораллю українців. І вишивки нагадують про їх життєву присутність, отже й необхідність подолання. Знак гордування виразно читається в образі павича (4, с. 43-44).

На багатьох вишивках зустрічаються зображення літер, або й цілі вислови. Зазвичай літери означають ініціали автора вишивки, або ж лише сама вишивальниця може знати, чиє ім'я зашифроване у вишитій літері. Часто на вишиваних рушниках християнські мотиви переплітаються із язичницькими.

Отже, будь-який малюнок вишивки несе в собі певну інформацію. Тому незнання давньої символіки, її довільне трактування і впровадження руйнує культурну спадщину, породжує курйози, невігластво тих, хто вважає давнє письмо, стародавні символи забаганкою чи дурницею. Звідси і народжується необхідність аналітичного осмислення того, що розкриває світоглядну суть прашурів (10; с. 77).

Фрагменти найтипівіших орнаментальних мотивів. (9, с.1, 2).

Люди і народи завжди цінують те, що втрачають. Орнаменти, які донині використовуються в побуті, зігрівають наші тіла і свідомість гармонією краси, доцільності і мудрості.

Вишивка сьогодні живе повнокровним життям, прикрашає сучасний інтер'єр, одяг, надаючи йому своєрідності та неповторності. До невичерпних джерел народного вбрання постійно звертаються і черпають у ньому насагу модельєри, конструктори, художники. Вивчаючи традиції народного костюма вони створюють сучасні моделі одягу, в котрих виявляються риси індивідуального смаку, звільнені від загальної стандартизації і кожна з яких несе тепло рук майстрині.

«Не роби гірше, використовуй досвід і традиції предків,» – народна мудрість, яку потрібно пам'ятати для створення дійсно витворів мистецтва, а не кітчу, естетично цінних, які не замінюють красу на її знак.

Список використаної літератури

1. Є.А. Антонович, Р. В. Захарчук-Чугай, М.Є. Станкевич. Декоративно-прикладне мистецтво. — Львів, 1992.

2. В. К. Бондарчик, Л. А. Боцонь, Л. И. Минько и др. — Минск: Наука и техника, 1987.
3. О. Воропай. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Том 1–2. — Київ, 1991.
4. Л. Гарбузова. Вишивки Полісся // Народне мистецтво. — 1999. № 3–4.
5. Т. Кара-Васильєва, А. Чорноморець. Українська вишивка. — Київ, 2005.
6. Т. Кара-Васильєва. Історія української вишивки. — Київ, 2008.
7. С. Китова. Полотняний літопис України. — Черкаси, 2003.
8. Методичний посібник з вишивки /Упорядники та редактори: методист ЖОЦНТ Бабій Г.Ю., «Майстер народної творчості» з традиційної вишивки Расенчук З.Б. / - Житомирський обласний центр народної творчості
9. О. Найдєн. Орнамент українського народного розпису. — Київ, 1989.
10. В. О. Радкевич. Г. М. Пащенко Технологія вишивки. — Київ, «Вища школа», 1997.
11. Р. Цапун. Будичани. Традиційна спадщина. — Рівне, 2006.
12. А. Шевчук. Особливості вишивки на Житомирщині// Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 5.

УКРАЇНСЬКИЙ РУШНИК ЯК КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНОГО УЖИТКОВОГО МИСТЕЦТВА

Селезнєва Анна Володимирівна

Хмельницький національний університет
м. Хмельницький

Сучасний стан нашого суспільства характеризується зростанням етнічної свідомості народу, посиленням його інтересу до вітчизняної історії та культури, усвідомленням необхідності збереження традиційного мистецтва народу як ґенофонду його духовності, втрата якого загрожує існуванню самої нації [9].

Знайомство із народним декоративно-ужитковим мистецтвом — це розвиток художнього смаку, пошук свого стилю, усвідомлення свого родоводу, духовних традицій та відродження української культури загалом.

Одним із життєдайних джерел духовності українців є народна вишивка. Вона є відображенням певного світогляду, віри у надприродні сили, знань, вмінь, надбань, звичаїв, і традицій наших пращурів, рівня їх культурного розвитку, високої майстерності та любові до прекрасного [10].

Усі вишиті речі, наповнені символічним змістом орнаментів, виступають своєрідними оберегами у житті українського народу. Серед них особливе місце посідає *вишиваний український рушник*.

Найдавніший рушник, знайдений на території України, датується кінцем Х століття, на полотнищі якого збереглися лише сліди вишивки, тобто проколи від голки. Відомо також, що в XI ст. сестра Володимира Мономаха Ганна відкрила школу, де навчалися вишивати і шляхетні дівчата, і бідні поселанки. З

тих часів відоме вишивання на дорогих тканинах золотом, сріблом та червоним шовком.

Тканий і вишиваний рушник, як і настінне малювання, кераміка, різьблені і мальовані меблі, килими та інші види народного мистецтва досягли найвищого розвитку в козацьку добу на Наддніпрянській Україні. Це пояснюється високим суспільним розвитком цього краю. Родючі ґрунти, розвинена мережа торговельних шляхів, величезні природні багатства сприяли розвитку всіх галузей народної культури [10].

Мова населення цієї території, народна архітектура, вбрання, пісенно-обрядова творчість складають основу традиційної культури українців. На Чернігівщині, яка була частиною Гетьманської України, на основі орнаментики місцевого тканого рушника з'явився відомий, поширений по всій Східній Україні, так званий крелевецький рушник. У середині XIX ст. він набуває такої художньої досконалості, що завойовує собі славу як на місцевих річних ярмарках, так і по всій Україні та за її межами. Так, у 1936 р. на міжнародній виставці в Парижі крелевецький рушник виборов золоту медаль. З тих пір його експонують у Франції, Німеччині, Японії, Австралії, США, Канаді, він прикрашає королівські палаци багатьох європейських держав [3,5,8,9].

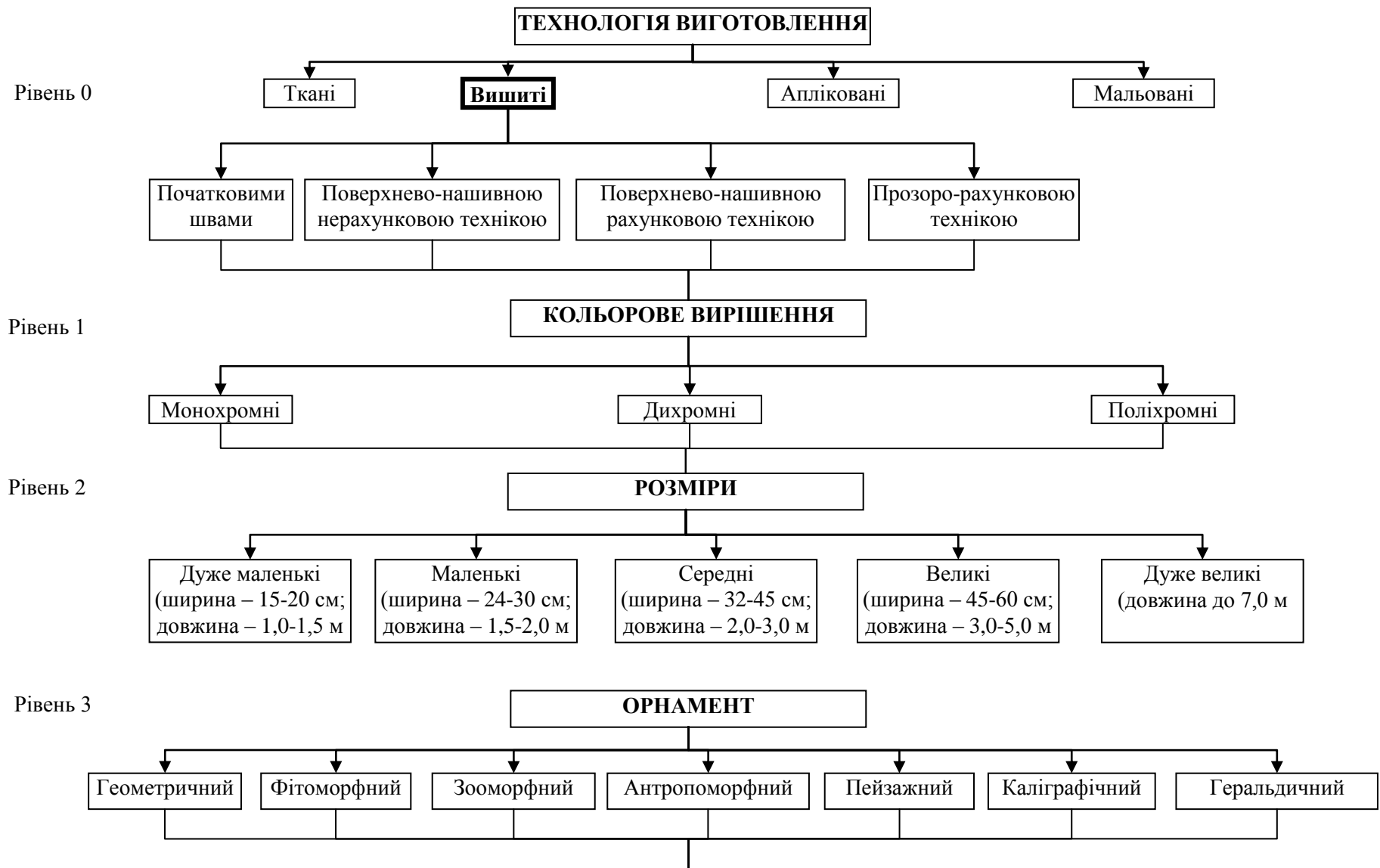
Виготовлення рушника пройшло довгий шлях від звичайного шматка полотна до високохудожнього твору. У ньому відбилася індивідуальна та колективна творчість нашого народу. Понад 100 технік вишивки і понад 20 технік ткацтва використовують народні майстри при виготовленні рушника.

У давнину рушник використовувався як неодмінний атрибут різноманітних обрядів. Важливі події в житті народу ніколи не обходились без рушників. Мабуть, у всьому декоративному мистецтві немає іншого такого предмета, який би концентрував у собі стільки різноманітних символічних значень. У вишивці рушників знайшли відображення орнаменти, пов'язані з образами добра, краси, захисту від усього злого й недоброго.

У сучасному житті він не втратив свого значення. І зараз ним прикрашають інтер'єри помешкань, вівтарі та ікони в церквах.

Кожен рушник має своє **призначення**, у залежності від якого рушники утворюють два класи – *функціональний та обрядовий*, які, в свою чергу, складаються із декількох груп. Клас функціональних рушників налічує дві групи: побутово-ужиткову та декоративно-інтер'єрну (рис. 1). Клас обрядових рушників складається із таких груп: для родин, хрестин, весілля, ритуалів, рушники іншого призначення та рушники комбінованої групи.

Семантика вишитих рушників полягає у тому, що шматок домотканого полотна певного розміру, оздоблений вишивкою, виконує обрядово-ритуальну, естетичну та утилітарну функції. При цьому розмір та форма рушника, а також мотиви орнаменту завжди є традиційними. Основною ознакою приналежності рушника до тієї чи іншої типологічної групи виступає топографія нанесення орнаменту.

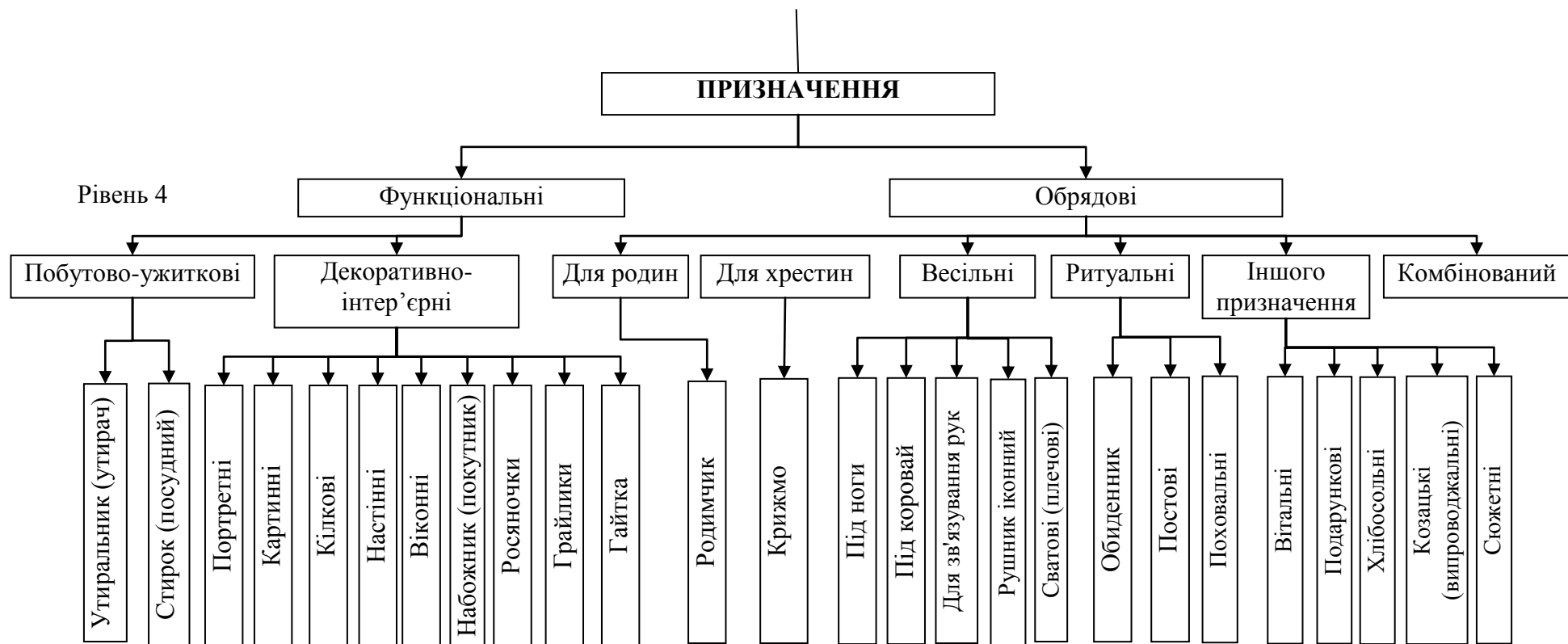

Рис. 1. Систематизація основних класифікаційних ознак українського рушника

Якщо обрядовий рушник оздоблюється лише по краях, то на рушниках побутового вжитку вишивається усе полотно [3,4].

Функціональне призначення рушника полягає у його безпосередньому використанні у побуті людини. Так, для витирання обличчя і рук використовували у побуті рушник, що носив назву «утиральник», для посуду і стола – «стирок».

Утиральник (утирало, утирач) – це рушник для утирання обличчя та рук. В основі його назви слово-дія – «утирати, витирати».

Утиральник призначався для витирання рук і обличчя при вмиванні вранці і ввечері. Такі рушники були присутні обов'язково в кожному будинку. Вишивалися утиральники за своїми, особливими правилами, і користуватися ними також треба було за певними правилами: вранці утирались нижнім (лівим) кінцем рушника, ввечері – верхнім (правим). Основним візерунком у вишивці утиральника були солярні символи — свастика, пізніше — ромби. Нижній край вишивався від широкої до вузької смуги, верхній — навпаки. Таким чином, візерунок символізував схід і захід сонця. Вважалося, що умивання з використанням рушника-утиральника вранці захищає і надає сили для денної праці, увечері — знімає втому. Існує також приказка «утерлись і далі живемо», що зберігає в собі відгомони цієї обрядової семантики.

Такий рушник був ще й символом гостинності і доброзичливості. Перед тим, як просити гостя до столу, господиня вішала йому на плече чистий "утирач" й лила на руки воду з кухлика [9].

Стирок (стирач) – невідбілений рушник, що слугував для витирання столу і посуду. В основі його назви слово-дія – «стерти, стирати».

«Утиральник» та «стирок» подекуди оздоблювали вузькою смугою орнаменту по краях виробу, від обрядових такі рушники відрізнялись формою та розмірами.

Представниками декоративно-інтер'єрної групи є такі рушники: портретний, картинний, кілковий, настінний, що виконували в основному декоративну функцію.

Портретним називали рушник, яким прикрашали портрети, фотокартки, **картинним** рушником оздоблювали картини.

Кілковий рушник ("Рушник на кілочку – хата у віночку") – декоративний рушник, який вішали, розіп'ятим на кілок, забитий над дзеркалом.

Настінний рушник – давній український звичай. Не було, здається, в Україні жодної оселі, якої не прикрашали б рушниками. Хоч би як судилося їм убого жити, а все ж естетична принада повсякчас знаходила місце в помешканнях — хай то була одинока хатина вдови чи затісна багатодітна оселя, приземкувата мазанка на півдні України або курна хата поміщика — всюди палахкотіли багатством кольорів рушники. Хата без рушників, казали в народі, що родина без дітей. Рушник з давніх-давен символізував не тільки естетичні смаки, він був своєрідною візиткою, а якщо точніше — обличчям оселі, відтак і господині. За тим, скільки і які були рушники, створювалося враження про жінку, її дочок. Ніщо, здається, так предметно й точно не характеризувало жіночу вправність, майстерність, зрештою охайність і працьовитість, ніж ті вимережані витвори. Вони завжди були на людях, розкривалися мистецьким багатством, оцінювалися справжніми пошанувачами.

Покутник (божник, біжник) – рушник, який вішали на покуття (покут, покуть) над образами, що стояли, як правило, на божниці. Такі рушники рясно прикрашалися рослинним орнаментом, по всіх краях обшивалися мереживом. Найчастіше зображенням слугували побажання, які просили у Бога. Такі рушники – довгі (від 3 до 6 метрів) і достатньо вузькі (до 35 см) – ткалися ремізно-підніжковою та килимовою техніками. Розміщення орнаменту на рушниках-“божниках” підпорядковане конкретному художньому канону, який передбачає поперечний ритмічний уклад смуг по всій площині виробу. Смуги, утворені з геометризованих елементів, укладалися у ряди. Їх могло бути від трьох до дев’яти. Кожен з цих рядів утворений з геометризованих квітів, іноді зі складних геометричних елементів, першооснову яких важко розпізнати. Рушники завжди висіли на покуті, святому місці, де збирається вся родина на трапезу, освячуючи її молитвою. По суті, вони виконували роль тих-таки святих образів. Із запровадженням християнства вони не зникли, а почали співіснувати разом із іконами, слугуючи для них прикрасою.

Росяночки – рушник для дівчаток, вишивали на них цвіт яблуні та вишні, нижче ромашки й незабудки, а між ними дрібненькі листочки барвінку і вишеньки.

Грайлики – рушник для хлопчиків. Вишиті по середині чорнобривці, з боку волошки та синій барвінок, а між ними листячко дуба, листя любистку й вусики хмелю схожі на виноградні.

Гайтка – рушник для примотування і носіння на собі дитини. Він застосовувався у випадках, коли треба було працювати на полі або сходити в гості, в інших справах. Ця мудра, актуальна річ існує і на сьогодні. Вона дійшла до наших часів майже незмінною, її сучасна назва – «слінг» або «слінг-шарф».

Родимчик – рушник з найтоншого лляного білого полотна, у який замотували немовля при народженні. В основі його назви слово-дія – «родити, народжувати».

Крижмо – рушник, який використовується у обряді хрестин. Назва походить від старослов’янської мови («криж» – «хрест»). На ньому вишивалися побажання здоров’я, щастя, багатства (колосся, виноград, жолуді, птиці).

На рушнику, вишитому світлими, веселими кольорами, без жодного чорного стібка, несли дитину до хрещення. Хрещена мати готувала його заздалегідь, а загортаючи в нього немовля, примовляла «красну дорогу» новонародженому, щоб життєвий шлях був такий же світлий і добрий, як той рушник. Цього рушника не можна було нікому передаровувати. Вважалося, що через «те» зломиться дорога життя.

Отці Церкви у своїх писаннях і богослужбових текстах іменують крижмо як одяг блискучою ризою, ризою царською, одягом нетління. Облачення в «ризу світла» після Хрещення знаменує, насамперед, повернення людини до цілісності і невинності, якими вона володіла в раю, відновлення його істинної природи, замутною і спотвореною гріхом. Під час Хрещення крижмо наділяється Божою благодаттю і повинно зберігатися в будинку у батьків хрещеного або у самого хрещеного, якщо він доросла людина.

У першій половині ХХ століття рушник (за часів бруталного атеїзму), «крижмо» — замінено на чисте біле полотно, якого має бути непарна кількість метрів. З того полотна цій дитині шили сорочечки чи платтячка.

Рушник весільний під ноги – найголовніший на весіллі, оскільки він символізує подальше життя нареченого і нареченої. На цьому рушнику не дозволяється зображувати пару птахів (символ молодих), побажання (На щастя!), квіти, кільця тощо. Вважається, що стаючи на такий рушник молодята, затопчуть все, що могло бути гарного в їхньому житті. Найоптимальніший варіант вишивки – це геометричний візерунок або рослинний орнамент (грона винограду – це символи сім'ї, достатку, благополуччя; грона калини, жолуді, дубове листя). Це обмеження стосується тих випадків, коли у весільній церемонії молоді стають ногами на рушник. Проте, якщо вони стають на рушник коліньми, вишивка птахів, квітів дозволяється.

Весільний рушник під коровай – на цьому рушнику вишивають пару птахів, що цілуються дзьобиками, побажання, дерева роду і море квітів, щоб життя молодят було успішним, щасливим, радісним та квітучим. Крім інших візерунків з середини ХХ ст. вишивають і весільні кільця, але кожне з них не повинно бути замкнутим.

Весільний рушник для зав'язування рук – використовувався під час вінчання. Молодим зв'язували руки, бажаючи їм тим самим взаєморозуміння, щасливого і довгого подружнього шляху. Такий рушник може бути чисто білим (вишивка білим по білому), щоб життя було безхмарним, або вишитий тільки червоними нитками – на радість.

Іконний рушник – для благословення молодят. При чому орнаменти рушників для ікон відрізняються для нареченого і нареченої. Спільним елементом для обох рушників є виноградне листя з гронами, що символізують достаток у домі. Крім спільних елементів, на "чоловічому" рушнику вишивають дубове листя та жолуді, що є символами чоловічої сили, а на "жіночому" – калину, символ жіночого начала, продовження роду, та лілії – символ любові і краси.

Плечовий (сватовий) – рушник, який використовували для пов'язування сватів. Усі елементи рушника вишивались тільки червоними нитками, обов'язково із зображенням птахів (півень, павичі або голуби), листя дуба, жолуді, виноград – як символ багатства.

Обиденник – рушник, який ткали або вишивали за одну ніч — від заходу до сходу Сонця. Їх виготовляли жінки з нагоди багатьох проблем в родині, сільській общині (хвороби, епідемії). Зазвичай, його робили в одній хаті, куди збиралось непарне число ткаць. За всю ніч вони не промовляли жодного слова, так як всі були сконцентровані на роботі та проблемі, яку подумки кожна жінка вирішувала і вкладала свою частку енергетики.

Поховальний (поминальний) – рушник для похорону, на якому зображувались ангели й хрести. Вони задіяні в обряді кілька разів на рік. У поминальні дні відчиняли вікно і один кінець вивішували надвір, а другий – в середину хати. На середній, не зашитій, частині ставили запалену свічку, воду та хліб. Так нащадки шанували своїх померлих предків, родичів, запрошуючи через рушник (дорогу) завітати до хати.

Подарунковий рушник. Для чоловіків на таких рушниках вишивали дубові листя, жолуді, колосся як побажання здоров'я, багатства, а для жінок – квіти, найчастіше троянди, колосся, що символізують здоров'я, виноград – багатство.

Хлібосольний – рушник, з яким зустрічають і проводжають дорогих гостей, накривають святим хлібом на столі, паску і крашанки, які на Паску несуть святити до церкви, хлібну діжу після випікання паляниць. Такі рушники багато орнаментувались рослинним узором, обов'язково присутній напис «Хліб-сіль».

Козацький – рушник, який готували сину, проводжаючи його до армії. На рушнику вишивались коні, зброя тощо.

Сюжетний – рушник, на якому зображенням виступали будівлі, які-небудь сюжетні картини тощо.

Відповідно до призначення рушники розрізнялись за технікою виготовлення та вишивання. Кольори та орнамент рушників характерні регіональним особливостям, за якими розрізняються «подільські», «поліські», «київські», «гуцульські», «галицькі», «буковинські» тощо.

Висновки. Аналіз типологічних ознак рушників ще раз переконує, що народне мистецтво заслуговує на високе поцінування, вивчення та розуміння. Важливо, що кожний функціональний тип та підтип рушників тісно пов'язаний з художніми якостями. Чітко сформульовані сталі канонічні вимоги до традиційних українських рушників дали підстави для їх систематизації. Зокрема, запропоновано систематизацію українських рушників за структурними класифікаційними ознаками – технологією виготовлення, кольоровим вирішенням, розмірами, орнаментом, призначенням.

На основі детального аналізу орнаментальних мотивів та особливостей їх застосування можна стверджувати, що орнаментация українських народних рушників відбувалася за чіткою традиційною системою, пов'язаною з сакральною, символічною та естетичною функціями.

Література

1. Булгакова-Ситник Л.П. Подільська народна вишивка (етнологічний аспект) / Л.П. Булгакова-Ситник. — Львів: Ін.-т народознавства НАН України, 2005. — 338 с.
2. Білан М. С., Стельмашук Г. Г. Український стрій. — Львів: Фенікс, 2000. — С. 99.
3. Селівачов М. Р. Українська народна орнаментика XIX – XX ст. (іконографія, номінація, стилістика, типологія): Автореф. на здоб. наук. ступ. док. мистецтвознавства. — К., 1996. — С. 20.
4. Мельничук Ю. Духовне і матеріальне в українській вишивці / Ю. Мельничук // Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах. Числа 13-14. — С. 192.
5. Никорак О. Українська народна тканина XIX – XX ст.: Типологія, локалізація, художні особливості. Ч. 1. Інтер'єрні тканини (за матеріалами західних областей України) / О. Никорак. — Львів, 2004. — 583 с.
6. Кара-Васильєва Т.В. Українська вишивка / Т.В. Кара-Васильєва, А. Чорноморець. — К.: Либідь, 2002. — 160 с.
7. Кара-Васильєва Т.В. Народна вишивка / Т.В. Кара-Васильєва. — К.: Либідь, 1996. — 99 с.
8. Захарчук-Чугай Р.В. Народні художні промисли УРСР: довідник / Р.В. Захарчук-Чугай. — К.: Наукова думка, 1986. — 136 с.: іл.
9. Волянчук Н. М. Художньо-стилістичні особливості вишивки на рушниках тернопільської області першої половини XX ст. / Ю. Мельничук // Теорія та історія мистецтва. — 2014. — № 7. — С. 192.
10. Орел Л. Українські рушники: Історико-культурологічне дослідження / Л. Орел. — К.: Кальварія, 2003. — 230 с.